

Overleven in de dierentuin

Maarten Th. Frankenhuis

Overleven in de dierentuin

De oorlogsjaren van Artis
en andere parken

© Maarten Th. Frankenhuis & 2010 Uitgevers, Rotterdam, 2013

Omslagontwerp: Studio Klaster, Rotterdam

Binnenwerk: Ad van Helmond, Amsterdam

Tekstredactie: Lianne Damen, ampersand & ampersand producties, Landsmeer

Eindredactie en productiebegeleiding: Nel van Beelen redactie en tekst, Amsterdam

Foto voorplat: Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/Wiel van der Randen

Foto achterplat: Merlijn Doomernik

Druk: Ten Brink bv, Meppel

2010 Uitgevers | Postbus 84049 | 3009 CA Rotterdam

info@2010uitgevers.nl | www.2010uitgevers.nl

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of in enige digitale, elektronische, optische of andere vorm ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978-94-90951-14-6

NUR 686, 689

*Dit boek is opgedragen aan de vele, meestal anonieme
Artismedewerkers, die in de oorlogsjaren zo onbaatzuchtig
en moedig hun tuin, dieren en onderduikers verzorgden.*

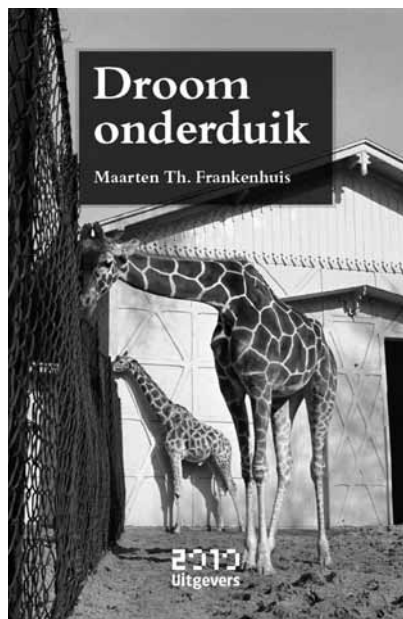
Van dezelfde auteur verscheen eerder bij 2010 Uitgevers:

Droomonderduik (novelle)

paperback, 152 p., € 19,90

ISBN 978-94-90951-07-8

Het Duits-Joodse jongetje Alfred Hirsch moet tijdens een razzia in 1942 in Artis onderduiken en blijft daar de rest van de oorlog. Een bewaker zorgt voor hem, maar blijft op afstand. Uit eenzaamheid zoekt Alfred toenadering tot de dieren en beelden in de dierentuin. In de fantasiewereld die hij creëert, spreken de dieren en kunstwerken met hem, onderwijzen hem en bieden hem steun.

Inhoud

Inleiding	9
Dierentuinen onder vuur	13
Op de rand van de afgrond	22
Oorlogsdreiging en Duitse inval	30
Het lot van de Joodse bestuursleden	33
Voor Joden verboden...	43
Armand Sunier	54
Duitse inheligheid	62
Geruzie over dierenopvang	66
De Arbeitseinsatz en andere problemen	73
De voedselvoorziening tot aan de Hongerwinter	80
Onderduikers in Artis	88
Bommen op Artis	98
Aanslag op het Bevolkingsregister	104
Dieren aan het front	110

'Moffen houden van beesten, wij van dieren' 113

De Hongerwinter 117

De Bevrijding 132

Herstel 137

Epiloog 144

Verantwoording 146

Literatuur en bronnen 149

Bijlagen

1 Nederlandse dierentuinen onder vuur 153

2 Buitenlandse tuinen in bezet gebied 169

3 Duitse dierentuinen en de Weense dierentuin Schönbrunn 173

Inleiding

Het lijkt alweer lang geleden dat de Tweede Wereldoorlog ook voor Nederland realiteit werd. De vijandelijke inval, de capitulatie en de bezetting met haar catastrofale gevolgen voor de bevolking en haar have en goed, zijn inmiddels tot in het kleinste detail aan het papier toevertrouwd. Kilometers boekenkast en archiefplank werden gevuld, maar de lotgevallen van een bijzondere bedrijfstak in oorlogstijd – de dierentuinen – werden tot op heden nauwelijks belicht.

Artis heeft, vergeleken met de meeste andere Nederlandse dierentuinen, tijdens de Duitse inval in de meidagen van 1940 relatief weinig schade opgelopen. Wel kreeg de tuin in de laatste oorlogsjaren, toen West-Nederland vrijwel geen voedseltransporten meer ontving en de winter van '44-'45 buitengewoon streng en langdurig was, het extra zwaar te verduren. Maar dankzij de bovenmenselijke inzet van de Artismedewerkers en hun directeur bleef de hoofdstedelijke dierentuin overeind. De tuin bleef open voor bezetter en bezoek, maar bovenal als veilige vluchthaven voor talloze bedreigde stadsgenoten. Ondanks alle terreur, honger en gebrek aan vrijwel alles, hield Artis stand. Zelfs in de Hongerwinter lukte het om het dierbestand redelijk op peil te houden, ondanks dat uitwisseling met andere dierenparken vrijwel onmogelijk was. Maar verliezen ten gevolge van ouderdom, ongevallen en ziekte konden niet meer worden aangevuld via de dierenhandel of door ruil met collega-dierentuinen.

Hulde verdienen de tientallen anonieme Artismedewerkers, die onbaatzuchtig en met grote volharding hun dierentuin en onderduikers verzorgden, en ondertussen zelf het gevaar liepen te worden opgepakt voor de *Arbeitseinsatz*, de gedwongen tewerkstelling in Duitsland.

Het verhaal van een dierentuin in oorlogstijd blijkt in meerdere opzichten interessant. Het staat buiten kijf dat Artis tijdens de oorlogsjaren

zeer veel heeft betekend voor de stad. In de eerste plaats voor de Artis-medewerkers en hun families, die juist door die extra rantsoenen en de veilige schuilmogelijkheden voor hongerdood en dwangarbeid werden behoed. Maar ook voor de Joodse onderduikers, die door hun onderduik in dierverblijven en andere Artisgebouwen aan een wisse dood konden ontsnappen. Tijdens de Duitse bezetting vonden vermoedelijk tussen de 200 en 300 onderduikers gedurende kortere of langere tijd in de tuin een veilige schuilplaats.

Voor honderdduizenden Amsterdammers die in Artis in de oorlogsjaren nog enige verpozing vonden in de lommerrijke rust, betekende hun dierentuin een ware oase in een stad vol dreiging, vervolging, honger en geweld. Misschien is de uitspraak in het Jaarverslag van de Gemeente Amsterdam van 1945 in dezen nog het meest overtuigend:

'Toen het materiele bestaan op den achtergrond geraakte oefenden slechts geestelijke interessen, van welken aard ook, een remmende werking uit op de demoralisatie. Velen zochten en vonden verpozing en afleiding in een bezoek aan Artis.'

Ontstaansgeschiedenis

Zo'n twintig jaar geleden begon ik - toen nog directeur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' - met het verzamelen van materiaal over de lotgevallen van dierentuinen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Er was maar weinig bekend over Artis in deze turbulente periode. Artis-, NIOD- en gemeentearchieven heb ik doorzocht en relevant materiaal heb ik gescand, gekopieerd en beschreven, informatie over andere dierentuinen verzameld en krantenarchieven uit de oorlogstijd ingezien. Ook werd me veel interessant materiaal aangereikt door leden van Artis en door luisteraars naar mijn presentaties voor Radio Noord-Holland.

Over het dagelijks leven in Artis in de jaren 1940-1945 kon in eerste instantie rijkelijk worden geput uit een tweetal algemene boeken over de tuin, enkele oudere krantenartikelen, notulen van bestuursvergaderingen van 1938 tot 1948, jaarverslagen uit dezelfde periode en de gedegen en zeer gedetailleerde doctoraalscriptie uit 1980 van Roel Twijnstra: *A.L.J. Sunier en het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra van 1927 tot 1953*. Veel hieruit en meer gedetailleerde en cijfermatige informatie is te vinden in het boek *Artis - Een Amsterdamse Tuin* van de biohistoricus

Pieter Smit, geschreven ter gelegenheid van het honderdvijftigjarig bestaan van het genootschap in 1988.

Een speurtocht in het Stadsarchief van Amsterdam leverde weinig nieuwe gezichtspunten of relevante informatie op. Het hier bewaarde Artisarchief uit de oorlogsjaren bevat wel enkele duizenden brieven en notities, vooral gericht op het lenigen van dreigende dan wel acute nood.

Al deze informatie werd aangevuld met interviews met enkele oud-Artismedewerkers, de enige Joodse Artisonderduiker die nog kon worden gevonden, en enkele anderen die zich de gebeurtenissen uit de bezettingstijd nog goed konden herinneren. In dit verband moeten vooral worden genoemd drs. Jan Overgoor, in de oorlog hoofd administratie en vanaf 1948 adjunct-directeur-econoom, de oud-Artisoppasser Cor Wiers, die als veertienjarige in maart 1939 in dienst van het genootschap trad, de Joodse onderduiker Hartog W., en Lily van Nieuwenhoven-Sunier, de dochter van de toenmalige directeur, dr. Armand Sunier.

De verzamelde informatie werd verwerkt tot een artikel voor het Artis tijdschrift, dat aanleiding gaf tot enkele interviews. Hierdoor werden oudere Artisbezoekers aangezet tot het aanleveren van nieuwe en vaak nog onbekende informatie over de lotgevallen van hun dierentuin in oorlogstijd. Het Verzetsmuseum, gelegen tegenover Artis, verzorgde hierop een tentoonstelling over het onderwerp met als titel 'Brood jatten bij de beren'. Het onderwerp 'Artis in de oorlog' begon te leven en in de loop van de daaropvolgende jaren kwamen uit binnen- en buitenland de meest verrassende reacties binnen.

Het was bepaald niet eenvoudig om de veelheid en diversiteit aan gegevens en onderwerpen aaneen te smeden tot een leesbaar, betrouwbaar en overzichtelijk relaas. Om de leesbaarheid te bevorderen is ervoor gekozen geen noten en zo min mogelijk bronvermeldingen in de tekst op te nemen. In een aparte Verantwoording achterin is te vinden uit welke bronnen de citaten en anekdotes afkomstig zijn. Ook is er voor gekozen om de Duitstalige citaten uit brieven en dergelijke in het Nederlands te vertalen.

Behalve de oorlogssituatie in de hoofdstedelijke dierentuin Artis wordt in dit boek ook kort het wel en vooral wee in een aantal andere Neder-

landse en buitenlandse dierentuinen belicht. Zie hiervoor het volgende hoofdstuk en de bijlagen.

Dierentuinen onder vuur

Vergeleken met de meeste andere Nederlandse dierentuinen, is Artis er bij de Duitse inval goed vanaf gekomen. Het park is, op één enkele dag na, de gehele oorlog opengebleven en mocht zich in een grote belangstelling verheugen, zowel van de Duitse bezetter als van de Amsterdammers en de onderduikers uit hun midden.

De Nederlandse dierentuinen hebben de Tweede Wereldoorlog individueel zeer verschillend beleefd en doorstaan. Daar waar Artis nagenoeg ongeschonden de meidagen doorkwam, werd de oude diergaarde in Rotterdam bij het Centraal Station in de meidagen van 1940 getroffen door het niets en niemand sparende bombardement. Ouwehands Dierenpark bij Rhenen werd in diezelfde dagen getroffen tijdens de Slag om de Grebbeberg. In beide tuinen kwamen dieren om door oorlogsgeweld en was men genoodzaakt roofdieren af te maken voor het geval deze zouden uitbreken.

De levende have in de dierentuin van Den Haag mocht nog van geluk spreken. De Haagse Dierentuin (1863) werd met het oog op een mogelijke geallieerde invasie in de loop van 1943 door de Duitsers geheel ontmanteld. In de oorlog trokken de Duitsers hun zogeheten 'Atlantik Wall' dwars door de stad en moest veel moois worden gesloopt, gekapt of anderszins vernield. De verdedigingslinie liep in Den Haag vanaf het Haagse bos richting Kijkduin. Op 5 september 1942 waren de poorten van de Haagse dierentuin voor het laatst geopend. Een aantal dieren vond op 10 maart 1943 een gastvrij onderkomen in Artis.

De slag om de Grebbeberg

Misschien heeft van alle Nederlandse dierentuinen Ouwehands Dierenpark bij Rhenen nog wel het meest geleden onder het oorlogsgeweld. In de meidagen van 1940 - de dierentuin was acht jaar daarvoor opgericht - werd het grootste deel van het park verwoest tijdens de Duitse inval en de daaropvolgende gevechten om de Grebbeberg. Nauwelijks was het park

provisoirisch hersteld en weer voor het publiek opengesteld – in 1942 werd het tienjarig bestaan nog gevierd – of in 1944 werd ‘Ouwehands’ voor de tweede keer vrijwel geheel geruïneerd.

Wat in november 1944 gebeurde, was zo mogelijk nog gruwelijker dan de gebeurtenissen bij de Duitse inval. Rhenen lag onder vuur van de geallieerde troepen. Op een zaterdag kwamen twee vrachtauto’s met Duitse soldaten het terrein van het park oprijden. Een officier gaf hun het bevel de roofdieren (directeur Ouwehand had er na mei 1940 nog enkele kunnen bemachtigen) dood te schieten. Protesten hielpen niet. *‘Krieg ist Krieg’*, kreeg Ouwehand te horen. De soldaten richtten daarop een bloedbad aan. Zij mikten slecht op de weerloze dieren, die getroffen op tal van plaatsen, brullend van pijn heen en weer renden. Ook ijsbeer Maxie en haar kinderen overleefden het niet. Ouwehand schreef later: *‘Maxie heeft haar kleine teddy-beertjes alleen maar grootgebracht om ze te zien vallen onder de kogels der barbaren, die haar grommend protest verstikten in een golf van bloed.’*

Het bombardement op Rotterdam

In het begin van de Tweede Wereldoorlog werd de oude dierentuin van Rotterdam zwaar beschadigd door het bombardement op 14 mei 1940. De dierentuin was toen gelukkig al grotendeels verplaatst naar de huidige locatie Blijdorp. Door het bombardement waren veel dieren omgekomen en enkele ontsnapt. Er liep een zebra door een winkelstraat, en enkele zeeleeuwen zwommen in de singels van de stad.

Dr. K. Kuiper, directeur van Blijdorp, schreef op 5 juni 1940, enkele weken na de Duitse bombardementen, aan zijn collega Sunier in Amsterdam: *‘Onze uitgebreide en kostbare bibliotheek, die circa 5000 delen omvatte, ging in vlammen op. De dieren zwommen door paniek bevangen in de grachten. Praktisch alles ging verloren, onze instelling is geheel buiten machte iets aan te schaffen.’*

De slag om Arnhem

Burgers’ Dierenpark in Arnhem heeft het met name op het eind van de oorlog zwaar te verduren gehad. Op zondagmorgen 17 september 1944 begonnen de geallieerde luchtplandingen om de brug over de Rijn in handen te krijgen. De Slag om Arnhem brandde in alle hevigheid los. De dieren-

tuin lag weliswaar kilometers van het slagveld verwijderd, maar naast het park hadden de Duitsers afweergeschut opgesteld en dat maakte dat het gehele terrein in de vuurlinie kwam te liggen. Tientallen granaten vielen in het park en richtten veel schade aan. Ook later, zelfs tot vlak voor de bevrijding, had Burgers’ Dierenpark te lijden onder beschietingen.

Toen de kruitdampen eindelijk waren opgetrokken kon de trieste balans worden opgemaakt: elf van de vijftientig leeuwen hadden de oorlog niet overleefd, verder werden vier tijgers, twee ijsberen, een hyena, een bizon, pelikanen, jakhalzen en een olifant gedood. Door de beschietingen waren de volières beschadigd en waren veel vogels voor altijd gevlogen.

Maar diefstallen hadden voor minstens zo veel verlies gezorgd. Zo werden elfhonderd duiven en vele fazanten weggehaald om opgegeten te worden. Bovendien was een groot deel van de dierenverblijven ernstig beschadigd en was de inventaris van het restaurant goeddeels vernield.

De Hongerwinter

De Hongerwinter van ‘44-’45 met haar schaarste aan bijna alles, pakte natuurlijk buitengewoon ernstig uit voor vrijwel alle dierentuinen. Over de schaarste in de zwaar getroffen Rotterdamse dierentuin rapporteerde Blijdorpmedewerker de heer C. van Doorn:

‘Ook in de Rotterdamse Diergaarde Blijdorp werd het voedselprobleem na 1940 van jaar tot jaar nijpender. Sommige voedingsmiddelen van buitenlandse oorsprong, zoals bananen en sinaasappelen, verdwenen in 1940 al dadelijk van de spijskaart. Men zat met de handen in het haar. Verbeeld je, mensapen in leven houden zonder bananen of sinaasappelen – dat was onbestaanbaar! Al spoedig bleek, dat appels en groenten, die in Nederland te verkrijgen waren, goede vervangingsmiddelen vormden.

In de tropische kassen werden bananen gekweekt. Ze werden angstvallig door ijzergas beschermd om diefstal te voorkomen. Het publiek kon ze bekijken, maar niet aanraken, want ze waren bestemd voor ernstige zieken. Eén patiënte, die een dieet van uitsluitend bananen kreeg voorgeschreven, heeft misschien haar leven aan de tropische kassen van Blijdorp te danken.’

Hoewel Burgers’ Dierenpark in Arnhem uitstekend op de oorlog was voorbereid, kan met name op het eind van de oorlog, tijdens de Slag om Arnhem, de vleesvoorziening voor de roofdieren slechts met levensgevaar

op peil worden gehouden. De enige mogelijkheid die namelijk overbleef was om kadavers van gedood vee met gevaar voor eigen leven zelf uit de frontlinie weg te halen (zie in bijlage 1 meer hierover).

Dat het er niet altijd zo 'zachtzinnig' aan toeging, moge ook blijken uit een naoorlogse rapportage:

'De voedselvoorziening van het park met al die honderden dieren, waaronder groote troepen roofdieren, was een der geweldigste problemen, die de directeur heeft moeten oplossen. Beter gezegd, het was, uitgezonderd de vleeschvoorziening der roofdieren, geen probleem, maar het werd er een door de strooptochten der Duitschers.

Er was, toen de strijd in Arnhem begon, vrij veel voer opgeslagen, vooral granen, haver en meelsoorten. Met toestemming van de overheid was reeds tijdig met de vorming van voorraden begonnen. Er zou, op het vleesch na, voldoende voer zijn geweest voor de geheele duur van de oorlog. Maar onop- houdelijk verschenen de Duitschers in het park en stalen er als raven.'

Van hongersnood in Drenthe was er in de periode 1940-1945 geen sprake en ook heeft het Noorder Dierenpark niet hoeven lijden onder gevechtshandelingen, beschietingen en bombardementen zoals Blijdorp, Burgers' Dierenpark en Ouwehand. Toch was het voor de Emmense dieren tuin niet altijd even gemakkelijk om aan voedsel te komen. Vooral voedsel voor de roofdieren was moeilijk te krijgen. Verschillende pasgeboren kamelen en bizons werden vetgemest om aan de leeuwen, hyena's, tijgers en wolven te voeren.

Andere Europese tuinen

Niet alleen de Nederlandse dierentuinen kregen natuurlijk met de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog te maken. Van de buitenlandse tuinen liepen de meeste geen schade op, maar de dierentuin van Warschau en de meeste Duitse dierentuinen hebben enorm te lijden gehad van geallieerde bombardementen, artilleriebeschietingen en gevechtshandelingen. De dierentuin in Warschau werd in het begin van de oorlog al zwaar getroffen door bommenwerpers van de Duitse Luftwaffe. Veel angstige dieren werden gedood of ontsnapten in paniek. De gevluchte dieren kwamen bijna allemaal om. De meeste roofdieren werden gedood vanwege het risico van uitbreken.

Het Poolse echtpaar Antonina Zabinski en haar man Jan, de directeur van de Warschause dierentuin, verborgen met gevaar voor eigen leven zo'n 300 Joden, die bijna allemaal de oorlog overleefden. Jan was actief in het Poolse verzet, terwijl Antonina zorgde voor hun kind, enkele overgebleven dieren en de Joodse onderduikers. Jan smokkelde veel Joden uit het beruchte Warschause getto en zorgde voor voedsel voor de hongerlijdende Joden die geen veilig heenkomen meer hadden kunnen vinden.

Het zwaarst getroffen werd de monumentale dierentuin van Berlijn tegenover het Centraal Station. Vrijwel het gehele complex van gebouwen en tuinen werd met de grond gelijk gemaakt. Verder kampte de dierentuin met een voortdurende afname van het aantal personeelsleden. In 1943 waren al 57 mannelijke medewerkers opgeroepen voor de Wehrmacht. De personele tekorten werden aangevuld met voornamelijk Franse dwangarbeiders in het kader van de Arbeitseinsatz. Naarmate de oorlog vorderde, werd het in het belegerde en zwaar belaagde Berlijn steeds moeilijker de dierentuin met brandstoffen, hooi, vlees en andere diervoeders te bevoorraden.

In een brief aan Artisdirecteur Armand Sunier van 7 februari 1944 wordt melding gemaakt van een bombardement op Berlijn op 23 november 1943, waarbij meer dan duizend Engelse brandbommen op de dierentuin terecht kwamen. Daarbij kwamen onder andere zeven olifanten, een Afrikaanse neushoorn, drie leeuwen, twee tijgers en een leeuw-tijgerbastaard, twee giraffen en ongeveer de helft van de antilopen en herten om het leven. Ook een orang-oetan en een chimpansee lieten daarbij het leven; beide dieren leefden al meer dan twintig jaar in de tuin. Gelukkig waren, met het oog op de naderende bombardementen, circa honderdvijftig grote dieren buiten de stad ondergebracht.

Zo kreeg vrijwel ieder dierenpark te maken met oorlogshandelingen, bombardementen, verzet, onderduikers, overleven, schaarste, hongersnood en de bezetter zelf. Zo ook Artis.